

אי-ביטחון תזונתי: חוויותיהם של מקבלי סיוע במזון¹

אהובה אבן-זהר²

בשנים האחרונות עלה לדיון בשיח הציבורי ובקרב קובעי המדיניות נושא הסיוע למשפחות במצב של אי-ביטחון תזונתי. מחקר זה מבקש להציג את הפרספקטיבה של מקבלי הסיוע. כדי להבין לעומק את חוויותיהם ואת תפיסותיהם, נבחר מחקר איכותני, שנערך בגישה הפנומנולוגית-הפרשנית, במסגרת סמינר מחקרי של סטודנטים לתואר ראשון (שנה ג) בבית הספר לעבודה סוציאלית.

המדגם כלל 16 איש המקבלים סיוע בצורת סלי מזון, בתי תמחוי וכרטיס כספי נטען לקניית מצרכים; הם גויסו באמצעות פנייה לארגוני סיוע ולמחלקות רווחה. לאחר שחתמו המשתתפים על טופס הסכמה מדעת, ערכו להם הסטודנטים ראיונות עומק על פי תדריך ריאיון מובנה למחצה.

מניתוח הראיונות עלו שש תמות עיקריות. התמה הראשונה עוסקת במצב המשתתפים לפני קבלת הסיוע. התמות האחרות עוסקות בתפיסותיהם ובחוויותיהם של המשתתפים בהתייחס לסיוע: האופנים השונים של קבלת הסיוע במזון; הקשר עם ארגוני הסיוע; התייחסות המשתתפים לשאלת השיפור במצבם, אחריות המדינה לביטחון תזונתי ויחס החברה הישראלית כלפיהם.

כסיבה עיקרית למצבם ציינו משתתפי המחקר את הכנסותיהם הנמוכות. הם הדגישו את ציפיותיהם שהמדינה תיקח אחריות על מתן סיוע, וציינו את הכרטיס הנתען כאמצעי הסיוע המועדף עליהם, משום שהוא מאפשר להם לערוך את קניותיהם בהתאם לצרכיהם.

1 המחברת מודה לסטודנטים בסמינר מחקרי בבית הספר לעבודה סוציאלית שלקחו חלק בעריכת מחקר זה: שני שטרית, טליה רו, מיכל מור, אריאל טומריאן, שקד ברנדריס, הלל אלטושלר, חני יצחקי, מוריה מן.
2 בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת אריאל.

עוד הם ציינו את תחושת הביטחון שלהם שבעת מצוקה יש להם לאן לפנות כדי לקבל סיוע המשפר את מצבם.

מילות מפתח: אי-ביטחון תזונתי, סלי מזון, בתי תמחוי, כרטיס נטען, אחריות המדינה

1. מבוא

אי-ביטחון תזונתי (food insecurity), כלומר יד שאינה משגת לקנות די מזון מזין ומספק, הוא בעיה חברתית במדינות מפותחות רבות. במדינות מתפתחות, לעומת זאת, יש תופעה של מחסור חריף במזון ורעב (starvation), הגורמים לתת תזונה ולעיתים למוות (אנדבלד, הלר, ברקלי וגוטליב, 2018; Bickel, Nord, Price, Hamilton, & Cook, 2000). מחקר זה עוסק באי-ביטחון תזונתי, אחד המאפיינים של משפחות החיות בעוני. בדיקת מתאמי מדדי העוני והיקף האי-ביטחון התזונתי מראה הלימה ביניהם, ומשפחות הנמצאות בעוני גבוה הן גם אלה הסובלות מאי-ביטחון תזונתי גבוה. יש לציין שתופעת האי-ביטחון התזונתי נצפית גם בקרב משפחות הנמצאות אמנם מעל קו העוני אבל בסמוך אליו, לנוכח סדרי העדיפויות שהן נדרשות להתמודד איתם, למשל קיצוץ בהוצאות המזון לטובת הוצאות חיוניות אחרות כמו שכר דירה (אנדבלד ועמיתים, 2018). המחקרים השונים העוסקים בסוגיה זו כוללים סקרים על נתוני אי-ביטחון תזונתי, על הגורמים והסיבות לבעיה זו, על השפעותיה על מצבו של האדם ועל הדרכים המוצעות לעזרה למשפחות (Drennen et al., 2019; Neter, Dijkstra, Visser, & Brouwer, 2014; Nord, Andrews, & Carlson, 2009; Loopstra, 2018; Owen & Baumberg, 2017). אחת מדרכי ההתמודדות היא פנייה לעזרת עמותות המספקות סלי מזון ולבתי תמחוי. בישראל נערכו מספר סקרים ומחקרים על אי-ביטחון תזונתי (אנדבלד, ברקלי, גוטליב ופרומן, 2012; אנדבלד ועמיתים, 2018; Kaufman et al., 2013), ואף הוקמה מועצה לביטחון תזונתי שתפקידה לבחון את דרכי ההתמודדות עם בעיה זו (חוק המועצה הארצית לביטחון תזונתי, התשע"א-2011), אבל לא נערכו מחקרים המציגים את דעותיהם, מחשבותיהם וחוויותיהם של אלה הזקוקים לסיוע; זאת הייתה מטרתו של מחקר זה.

סקירת הספרות להלן כוללת את ההגדרות של אי-ביטחון תזונתי, את מדדי הבדיקה של התופעה, את גורמיה ואת היקפה בעולם ובישראל, את השפעותיה על מצבו של האדם ואת דרכי ההתמודדות. אחרי כן יוצגו התייחסויות האנשים העניים לאי-ביטחון תזונתי ונקודת מבטם של המקבלים סיוע בתחום זה.

2. סקירת ספרות

מאז ומתמיד העסיק את החברה האנושית נושא הרעב ואי אספקת מזון לכל ילד ולכל אדם. בעוד שבהקשר של ארצות מתפתחות מדברים על תופעת הרעב המוביל לעיתים לתת תזונה ואף למוות ובהתגייסות מדינות מפותחות לעזרה לארצות אלה, בארצות מפותחות התגבש המושג "אי-ביטחון תזונתי" (אנדבלד ועמיתים, 2018; Bickel, Nord, Price, Hamilton, & ; 2018). בראון ועמיתים (Cook, 2000). בראון ועמיתים (Brown, 1989; Brown & Gershoff, 1989) הגדירו מצב זה כ"פרדוקס הרעב" – מצב שבו לקבוצות גדולות באוכלוסייה בארצות המפותחות, העשירות במזון ובטכנולוגיה, אין נגישות למזון, ולכן למרות השגשוג הכלכלי הן סובלות ממצב של רעב. כדי להבין תופעה זו ואת השפעתה על האדם, נביא תחילה את ההגדרות והמדידה המקובלות בהקשר שלה.

הגדרת ביטחון תזונתי

ביטחון תזונתי הוא היכולת לרכוש באופן סדיר מזון מזין בדרכים חברתיות מקובלות (לא באמצעות גניבה וקבצנות ולא באמצעות קבלת מזון מגופים פילנתרופיים) לצורך חיים פעילים ובריאים. אם כן, אי-ביטחון תזונתי מוגדר כזמינות מוגבלת של מזון מזין עקב אי יכולת לקנות אותו באופן סדיר (ניראל ועמיתים, 2005; Coleman- ; 2005; Bickel et al., 2000; Jensen, Rabbit, Gregory, & Singh, 2019). על פי הגדרות ארגון הבריאות העולמי (אנדבלד, ברקלי, אברהמוב, גאליה וגוטליב, 2014) כדי להשיג מצב של ביטחון תזונתי, נדרשים שלושה תנאים: זמינות המזון – הבטחת אספקה עקיבה של כמות מזון מספקת; נגישות למזון – משאבים המאפשרים לקנות מזון די הצורך; איכות המזון – תנאי תברואה נאותים (Leisinger, Schmitt, & Pandya-Lorch, 2002).

מדידת רמות של אי-ביטחון תזונתי

המדד המקובל לבדיקת הביטחון התזונתי פותח לראשונה בשנת 1992 במסגרת הפרויקט למדידת ביטחון תזונתי של הממשל הפדרלי בארצות הברית. הוא מבוסס על דיווח של משקי בית, ונמדד כיום על פי שתי רמות: (1) אי-ביטחון תזונתי מתון – משפחות שהביטחון התזונתי שלהן נמוך מאוד (צבע, 2008; קאופמן וסלונים-נבו, 2004; Nord, Andrews, ; 2004; Bickel et al., 2000; Carlson, 2009). להלן נציג את הסיבות לתופעה ונבחן את היקפה.

הסיבות לאי-ביטחון התזונתי

במאמרו על פרדוקס הרעב ציין בראון (Brown, 1989), שהקשר של תופעת הרעב לארצות הברית, דמוקרטיה עשירה ומבוססת, קשורה למדיניות כלכלית; כלומר: עקב הטלת

מיסים נעשתה למעשה חלוקת הכנסה מחודשת, וכסף עבר מקבוצות עניות וממעמד הביניים לקבוצות עשירות. בה בעת לא נבנו תוכניות המגינות על הנוקדים מפני חוסר בתזונה. ככלל, הסיבות העיקריות לתופעה במדינות מפותחות הן משבר כלכלי ומיתון, היחלשות מדינת הרווחה ותהליכי הגלובליזציה המביאים לעלייה באבטלה, לחובות ולירידה בכוח הקנייה. הקיצוצים בגמלאות הניתנות למשפחות עניות לא מאפשרים למשפחות להשיג את המזון שהן זקוקות לו. זאת ועוד, כשהאוכלוסייה גדלה, נוצר קושי בנגישות לאספקת מזון, המוביל לאי-ביטחון תזונתי (Leisinger et al., 2002; Loopstra et al., 2015; Reeves, Loopstra, & Stuckler, 2017).

היקף התופעה בארצות הברית ובאירופה

משרד החקלאות בארצות הברית (United States Department of Agriculture; USDA) אוסף מדי שנה (משנת 1995) נתונים על מצב הביטחון התזונתי באוכלוסייה. על פי הנתונים משנת 2018 היו 11.1% (14.3 מיליון משקי בית) ממשקי הבית בארצות הברית במצב של אי-ביטחון תזונתי, 4.3% מתוכם היו במצב של אי-ביטחון תזונתי חמור. ילדים היו במצב אי-ביטחון תזונתי ב-7.1% במשקי בית עם ילדים. עם זאת, במהלך השנים ניכרת ירידה במצב האי-ביטחון התזונתי (Coleman-Jensen et al., 2018). לעומת הבדיקה הסדירה הנוהגת בארצות הברית, באירופה אין נתונים השוואתיים מתוך דיווחים סדירים, והידע על האי-ביטחון התזונתי מועט ומוגבל יותר (Borch & Kjærnes, 2016). ובכל זאת נוכל ללמוד על המצב באירופה ממספר מחקרים. שכיחות האי-ביטחון התזונתי עלתה במדינות האיחוד האירופי עקב המשבר הפיננסי בשנת 2008, שגרם למיתון, לאבטלה, לחובות ולבעיות בדיוור. אז חלה עלייה תלולה בביקוש לסיוע במזון במדינות בעלות הכנסה גבוהה. בניגוד לציפיות, העלייה התלולה ביותר באי-ביטחון תזונתי הייתה במדינות האנגלו-סקסיות ולא במדינות דרום אירופה ומזרחה. נמצא שב-28 מדינות של האיחוד האירופי חוו 18% ממשקי הבית עם ילדים אי-ביטחון תזונתי (Davis & Geiger, 2017; Loopstra, Reeves, & Stuckler, 2015). מצב אי-ביטחון תזונתי שכיח בעיקר אצל אלה: משפחות עניות הכוללות משקי בית עם ילדים; הורים עצמאים (חד-הוריים); מבוגרים עם רמת השכלה נמוכה; משקי בית המתקיימים מקצבאות רווחה (זקנים, נכים); אנשים המשתייכים למיעוטים אתניים, חסרי בית (הומלסים) ומכורים לסמים (Loopstra, 2018; Neter, Dijkstra, Visser, & Brouwer, 2014). עם זאת, נמצא שילדים היו מוגנים מפני צמצום בארוחותיהם, אפילו במשפחות עם אי-ביטחון חמור ביותר, וכן שלעיתים רק ילדים בוגרים סבלו ממחסור במזון, כשהילדים הקטנים היו מוגנים (Nord, Andrew, & Carlson, 2009).

היקף התופעה בישראל

המחקר הראשון בנושא ביטחון תזונתי נערך בישראל בשנת 2002 בקרב אוכלוסיות מצוקה בנגב (קאופמן וסלונים-נבו, 2004). נסקרו 953 לקוחות של שירותי הרווחה בנגב כולל יישובים בדוויים. הממצאים מורים שרוב המשפחות במדגם (72%) סבלו מאי-ביטחון תזונתי, 42% מהן סבלו מאי-ביטחון תזונתי עם סממני רעב, ו-30% סבלו מאי-ביטחון תזונתי ללא ביטויי רעב. סיבת השיעור הגבוה של אי-ביטחון תזונתי במחקר זה היא אוכלוסיית המדגם – אוכלוסייה הנתונה במצוקה כלכלית-חברתית קשה במיוחד.

מחקר אחר נערך בשנת 2003 בקרב מדגם מייצג של 1,490 משקי בית, ובו השוו בין נתונים של צריכת מזון בפועל, תוך התייחסות לכמות, לאיזון בין סוגי המזון ולנתונים על מצבי בריאות ותחלואה (ניראל ועמיתים, 2005). נמצא שכ-22% דיווחו על אי-ביטחון תזונתי, כ-8% מהם דיווחו על אי-ביטחון תזונתי חמור, ו-14% דיווחו על אי-ביטחון תזונתי מתון. מהמחקר עלה עוד שתזונתם של משקי הבית המדווחים על אי-ביטחון תזונתי בריאה פחות מתזונתם של משקי בית החיים בביטחון תזונתי.

בשנים האחרונות עורך המוסד לביטוח לאומי סקרים לבדיקת הביטחון התזונתי בישראל. הסקר הראשון נערך בשנת 2011 (אנדלבלד, ברקלי, גוטליב ופרומן, 2012) במדגם שכלל כ-5,600 נשאלים המייצגים את כלל המשפחות. לפי תוצאות הסקר חיו 81.1% מהמשפחות בישראל בביטחון תזונתי, 8.3% מהמשפחות חיו באי-ביטחון תזונתי קל-מתון, ו-10.6% חיו באי-ביטחון תזונתי חמור. הסקר השני נערך בשנת 2012 (אנדלבלד ועמיתים, 2014), וכלל 6,300 משפחות. על פי הממצאים חיו 81.2% מהמשפחות בביטחון תזונתי, 18.8% חיו באי-ביטחון תזונתי – 8.6% מהן באי-ביטחון תזונתי חמור. הממצאים מורים על התאמה גבוהה בין שיעורי האי-ביטחון התזונתי לשיעורי העוני. הסקר השלישי נערך בשנת 2016 (אנדלבלד ועמיתים, 2018) בקרב 6,226 משפחות. על פי הממצאים חיו 82.2% מהמשפחות בביטחון תזונתי, ו-17.8% מהמשפחות חיו באי-ביטחון תזונתי, כמחציתן (8.8%) באי-ביטחון תזונתי חמור. בהשוואה לסקרים הקודמים, ממצאי סקר זה מראים על מגמת ירידה באי-ביטחון התזונתי, המשתקפת בקרב המשפחות עם ילדים, והנמצאת בהלימה לירידה בשיעור המשפחות שחיו בעוני.

המאפיינים של המשפחות הסובלות מאי-ביטחון תזונתי דומים בכל הסקרים: משפחות שבהן ראש המשפחה בעל השכלה יסודית, משפחות שהקצבאות (בעיקר גמלה להבטחת הכנסה וקצבת נכות) הן מקור ההכנסה העיקרי שלהן, משפחות שבהן ההורים לא עובדים, משפחות עם מפרנס אחד בלבד, משפחות גדולות (עם ארבעה ילדים ויותר), משפחות ערביות ומשפחות עצמאיות (חד-הוריות). עוד מלמדים הסקרים, ש-50% ויותר מהמשפחות שהיו במצב של אי-ביטחון תזונתי נעזרו בארגוני סיוע. מצב זה של מחסור בתזונה מתאימה משפיע על האדם במישורים שונים, כפי שנראה להלן.

השפעות האי-ביטחון התזונתי על מצבו של האדם

אי-ביטחון תזונתי פוגע הן בבריאות הפיזית, הן בבריאות הנפש והן במישור החברתי. לעיתים קרובות תזונתם של משקי בית הסובלים מאי-ביטחון תזונתי מורכבת בעיקר ממוצרי מזון לא בריאים. לכן בקרב אנשים הסובלים מאי-ביטחון תזונתי נמצא בעיות בריאות פיזית, כמו עייפות, תשישות, מחלות לב וכלי דם, יתר לחץ דם, אוסטיאופורוזיס, אנמיה, מצבים של מומים ופגות, השמנת יתר (צבע, 2008; ניראל ועמיתים, 2003; Dahl & Derochers, 2015; Olson, 1999). אי-ביטחון תזונתי גורם גם להידרדרות מתמשכת של בריאות הנפש, למצוקה פסיכולוגית, לדיכאון וחרדה, להעדר טיפול רפואי בילדים, לפגיעה ברווחתם וכן לפגיעה קוגניטיבית המשפיעה על כישורי הלמידה, הזיכרון והחשיבה. הזנה לקויה של העובר או של הילד בתקופות הקריטיות תשפיע על עיכוב התפתחותי כבר בגיל הרך ובגילאי הגן, גורם המגדיל את הסבירות של פגיעה בלימודים, הישגים נמוכים עקב חוסר ריכוז בבית הספר ועזיבת מסגרות הלימוד בטרם עת. בהשוואה לילדים הגדלים במשפחות עם ביטחון תזונתי ילדים אלה גם סובלים לעיתים מתפקוד פסיכו-סוציאלי נמוך ומתופעות של תוקפנות, היפראקטיביות או אפתיה (Barajas, Philipsen, & Brooks-Gun, 2007; Carter, Krus, Blakely, & Collings, 2011; Drennen, et al., 2019; Loopstra, et al., 2015; Muldoon, Duff, Fielden, & Anema, 2013; Pettoello-Mantovani et al., 2018; Rose-Jacobs et al., 2008). החסך התזונתי גורם ללחצים במשפחה, לתחושת ניכור חברתי ולהתנהגות חברתית לא מקובלת (קאופמן וסלונים-נבו, 2004; Fram et al., 2011). המשפחות הסובלות מאי-ביטחון תזונתי נעזרות בעיקר ברשתות תמיכה לא פורמלית, משפחה מורחבת, שכנים, חברים וארגוני צדקה (קאופמן וסלונים-נבו, 2004). עם העלאת המודעות הן להיקף התופעה והן להשפעותיה פותחו תוכניות סיוע שונות, כמפורט להלן.

דרכי ההתמודדות עם האי-ביטחון התזונתי

לצד רשת הביטחון הסוציאלי פועלות בארצות רבות תוכניות סיוע שונות להבטחת הכנסה, למשל אספקת תלושי מזון למשקי בית (Food Stamps) בארצות הברית. הן בארצות הברית וקנדה והן באירופה קמו בנקי מזון (Food Banks), שאליהם מגיעים תרומות ועודפי תוצרת חקלאית, וכן בתי תמחוי, המופעלים בידי עמותות ומתנדבים (Owen & Baumberg, 2017; Pettoello-Mantovani et al., 2018; Pruiitt et al., 2016).

בישראל אחת הדרכים לסיוע היא באמצעות מפעלי הזנה בבתי הספר. ילדים בפנימיות יום ובגני ילדים מקבלים ארוחות באמצעות העמותה **לתפנית בחינוך** מיסודה של קרן סאקט"א-רש"י במסגרת פרויקט הזנה במימון המוסד לביטוח לאומי. זאת ועוד, על פי חוק ארוחה יומית לתלמיד משנת 2004 יש אספקת ארוחות לבתי ספר באזורי פריפריה ובשכונות מצוקה (צבע, 2008).

הסיוע במזון בישראל ניתן ברובו בידי עמותות מזון הנמנות עם המגזר השלישי (צבע, 2008). דגמי הארגונים מגוונים ומונים ארגונים גדולים וקטנים, שהם לעיתים פרי יוזמה

של אדם אחד, מקומיים וארציים. חלקם מופעלים בידי מתנדבים וחלקם גם בידי עובדים בשכר. העמותות מסייעות לנזקקים באמצעות משלוח סלי מזון לבתי המשפחות או חלוקת חבילות מזון למשפחות המגיעות לנקודת חלוקה, כשהדפוס הדומיננטי הוא חלוקת מזון יבש לנזקקים, חלוקת ארוחות מוכנות לבתי משפחות והפעלת בתי תמחוי שאליהם מגיעים הסועדים. רוב הארגונים מקבלים תרומות מזון מחברות מזון, מרשתות שיווק וממבצעי איסוף בקרב הציבור הרחב. עודפי מזון מבושל מתקבלים מצה"ל, מאולמות אירועים, ממסעדות ומבתי הארחה. חלק מהעמותות מקבלות גם תרומות כספיות מאנשים בארץ ובחו"ל וסיוע מעיריות וממשרדי ממשלה (לוינסון, 2005; נגר וזוסמן 2006; ניראל וארז, 2005).

הקריטריון העיקרי לקבלת סיוע מהעמותות הוא הפניה מגורם ציבורי, בעיקר ממחלקת הרווחה, כשרוב מקבלי הסיוע הם משפחות ברוכות ילדים ומשפחות עצמאיות (חד-הוריות). עמותות העוסקות בחלוקת ארוחות לבתים ובהפעלת בתי תמחוי מסייעות בתדירות גבוהה (פעם בשבוע לפחות), ועמותות המחלקות מוצרים מסייעות בתדירות בינונית עד נמוכה (פעם בשבועיים, בחודש, בחגים ובאופן חד פעמי). אוכלוסיות נרחבות נעזרות בעמותות לאורך זמן; שנה ומעלה אצל רוב מקבלי הסיוע (קאופמן וסלונים-נבו, 2004). ממסקנות מחקרם של קאופמן וסלונים-נבו (2004) עולה שלמרות הסיוע הניתן למשפחות הנזקקות, הן באמצעות תשלומי העברה והן באמצעות עזרה ממשפחה, מחברים ומעמותות, אין הן מצליחות להיחלץ ממצב של אי-ביטחון תזונתי.

כדי להתמודד עם התופעה, הוקמה במשרד הרווחה והשירותים החברתיים ועדה לבחינת אחריות המדינה להבטחת הביטחון התזונתי של אזרחיה (צבע, 2008), ומסקנותיה העיקריות היו שיש להרחיב את תמיכת הממשלה בעמותות העוסקות באספקת מזון ובתוכניות הזנה לאוכלוסיות שאינן בשוק העבודה ותלויות באחרים: ילדים וזקנים החיים בעוני. בשנת 2011 נחקק בכנסת החוק להקמת המועצה לביטחון תזונתי. מטרת החוק הייתה לקדם את הביטחון התזונתי של תושבי ישראל, ברוח כבוד האדם ועקרונות השוויון, הצדק וההגינות, וכדי להחילו הוחלט להקים את המועצה הארצית לביטחון תזונתי שתייעץ לשר בנושא זה (חוק המועצה הארצית לביטחון תזונתי, התשע"א-2011).

בשנת 2017 החל משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים להפעיל בארץ את המיזם הלאומי לביטחון תזונתי למשפחות נזקקות. הסיוע כולל 500 ש"ח: 250 ש"ח בתמיכה כספית בכרטיס נטען לרכישת מוצרי מזון ברשתות השיווק ו-250 ש"ח בתמיכה בעין (פירות וירקות ומוצרי מזון יבש). כן ניתן סיוע במיצוי זכויות וסדנאות המלמדות תזונה וכלכלה נכונה (אנדבלד, 2018).

מלבד הסקרים (הנזכרים לעיל), שבדקו את מצב הביטחון התזונתי באוכלוסייה, נערכו בישראל מספר מחקרים על אי-ביטחון תזונתי בהקשרים שונים: מאפיינים של אי-ביטחון תזונתי בקרב מכורים לסמים ורתימת עובדים סוציאליים שיתאימו להם דרכי טיפול הולמות (Kaufman, Isralowitz, & Reznik, 2005); בחינת האי-ביטחון התזונתי בקרב חולים

פסיכיאטריים ומצוקתם הנפשית (Grisaru, Kaufman, Nirski, & Witztum, 2011); השוואת האי-ביטחון התזונתי בין חולים פסיכיאטריים ללקוחות שירותי הרווחה (Kaufman et al., 2013). מחקר אחר שעסק בבחינת המודל של בנק המזון הישראלי **לקט ישראל** בדק את עניין קבלת מזונות טריים וחלוקתם באמצעות עמותות ואת הקשר לאיכות המזונות (Philip, Baransi, Shaha, & Troen, 2018; Philip, Hod-Ovadia, & Troen, 2017). כדי לסייע בתכנון מרכזי מזון עתידיים בפרויקט הלאומי לביטחון תזונתי, נבדקה איכות המזון גם בהקשר של מחלות כרוניות ומאפיינים דמוגרפיים שונים (Endeweld, Goldsmith, & Endevelt, 2018).

מעיון במחקרים השונים עולה שאי-ביטחון תזונתי הוא אחד המאפיינים של משפחות החיות בעוני (Grobler, 2016). להלן נביא את התייחסויות של העניים עצמם למצב האי-ביטחון התזונתי.

עוני ואי-ביטחון תזונתי – התייחסותם של אנשים בעוני

העוני נתפס כחסך חומרי, המשררה תחושות של פחד, חשש, השפלה ובושה בשל אי היכולת לספק את הצרכים של בני המשפחה. בהקשר זה סיפרה אחת המרואיינות במחקרו של סטריאר (2007), שכשהיא מגיעה לאזור המכולת, יש לה דפיקות לב בגלל ההשפלה. בסיפורי החיים של נשים החיות בעוני (קרומר-נבו, 2006) הן קשרו את מצב העוני שהן שרויות בו לפחד שלא תהיה להן הכנסה מספקת לכלכל את ילדיהן ולדאגה שלא יהיה להן מה לתת להם לאכול או שהאוכל איננו משביע או מזין דיו. מדברי הנשים עלה למשל שהאם מונעת מזון מפיה, כדי להבטיח שיהיה די לילדים. בדומה לכך סיפרה אחת הנשים במחקרם של סהר-היימן, לביא-אג'אי וקרומר-נבו (2017) שהיא לא נוגעת בפרוסות הלחם מתוך החשש שלא יהיה לה לחם בשביל הילדים. גם "העניים החדשים", שהם אנשים בעלי השכלה ומקצוע שלא מצליחים להתפרנס בכבוד (ליבליך, 2017), תיארו את תחושת החוסר, את דאגתם ואת היותם מוטרדים בגלל חששם שלא יוכלו לספק את צורכי המזון שלהם. "ומאיפה כסף לאכול?" אמרה אחת המרואיינות (ליבליך, עמ' 78). המרואיינים במחקרה של ליבליך עסוקים בחישובים על איזה אוכל משביע כדאי להוציא את הכסף ואף נעזרים בהורים. מתמודדים רבים עם אי-ביטחון תזונתי אכן נעזרים במשפחה המורחבת (קאופמן וסלונים-נבו, 2004), אבל לא תמיד המשפחה מסוגלת לסייע, כפי שתיארה אחת הנשים במחקרה של סלונים-נבו (2006) שגם היא גדלה במצב דומה, ולפעמים במשפחה הם לא היו אוכלים. הדרך האחרת לסיוע בתחום זה היא כאמור עזרה מארגוני סיוע.

מספר מחקרים בדקו את תפיסת הנעזרים עצמם, את חוויותיהם ואת דעותיהם אודות העזרה שהם מקבלים כסיוע לאי-ביטחון התזונתי שלהם. כעת נביא ממצאים עיקריים ממחקרים אלה.

נקודת המבט של מקבלי סיוע במצב של אי-ביטחון תזונתי

ב-20 מחקרים איכותניים, שנערכו בין השנים 1999-2015 במדינות מפותחות, נבחנה נקודת המבט של הנעזרים בבנק המזון (Middleton, Mehta, McNaughton, & Booth, 2018). מממצאיהם עולה ששירותי בנק המזון כאמצעי סיוע הולכים ומתרחבים, אם כי מעטות העדויות לכך ששירות כזה נותן מענה הולם לבעיה שהאנשים הסובלים מאי-ביטחון תזונתי מתמודדים עימה. אף שהנעזרים בשירות זה העריכו את תרומתו, הייתה החוויה של רובם שלילית בעיקרה. הנעזרים אמנם הוקירו את המתנדבים והודו להם, אבל בה בעת דיווחו בעקיבות על מגוון מוצרי מזון מוגבל, שבשלו קיבלו אנשים מוצרים שלא אכלו בדרך כלל ולא ידעו איך להשתמש בהם או מזון שאיכותו ירודה. עוד עלה שמבחינת רבים בנקי המזון משמשים כמפלט אחרון, והם דיווחו על תחושות של מבוכה, בושה, השפלה וסטיגמה בכל הנוגע להיעזרות בהם. משני מחקרים שנערכו באוסטרליה (Booth et al., 2018; Booth,) (Pollard, Coveney, & Goodwin-Smith, 2018) על חוויותיהם של מקבלי סיוע והמלצותיהם עולים ממצאים דומים. אף שמקבלי הסיוע הוקירו אותו, הם חשו שהם משלמים עקב מצבם מחיר רגשי וחוו את מערכת הסיוע כגורם מחליש. הנעזרים ציינו שהם מעדיפים סיוע המשיב לידיהם את הכוח ואת העצמאות, כלומר שוברי סופרמרקט המאפשרים להם לבחור, בדרכים המקובלות מבחינה חברתית, מוצרי מזון בריאים יותר, מגוונים ומתאימים להם. מממצאי מחקר שבדק מבוגרים הנעזרים בבתי תמחוי ובסלי מזון בארצות הברית (Mousa, Freeland-Graves, & Freeland-Graves, 2019) עולה שרובם היו חסרי ביטחון תזונתי, אבל תרומת המזון שיפרה זאת במידת מה ואף תרמה לאיכות תזונתם. ממצאי מחקר אחר בארצות הברית שהשווה בין תפיסותיהם של מקבלי סיוע בתוכנית לתזונה לבין אלה שלא מקבלים סיוע (Parks et al., 2019) הדגישו את היתרונות של קבלת הסיוע. אמנם משתתפי התוכנית דיווחו על התחושה שעקב כך יש עליהם סטיגמה, שהם עצלנים, למשל. אבל רוב המשתתפים ציינו שהתוכנית עזרה להם לקנות מזון, ואף מזון בריא יותר, הרגיעה את הלחץ הכללי הכרוך באי-ביטחון התזונתי, ואפשרה להם להשתמש בכסף לצרכים אחרים של משק הבית.

ממצאים דומים נמצאו גם במחקר בישראל שבדק את תרומת הסיוע של אספקת מוצרי מזון בסיסיים למשפחות במצוקה באמצעות כרטיס נטען. יוזמת הסיוע היא **עמותת חל"ב** (חלב, לחם ביצים), שייסדו עובדי קבוצת בזק וגמלאיה, כדי לעזור לילדים הסובלים מחסך במזון (אבן-זהר, 2010). במחקר נערכה השוואה בין קבוצת המשפחות מקבלות הסיוע לבין קבוצת משפחות עם מאפיינים סוציו-דמוגרפיים דומים שאינן מקבלות את הסיוע. נמצא שהמשפחות מקבלות הסיוע מצויות במצב של אי-ביטחון תזונתי חמור יותר. עם זאת, בקרב משפחות המקבלות סיוע לאורך זמן (שישה חודשים ויותר) חל שיפור גדול יותר מאשר אצל אלה שמקבלות לזמן מה. מכאן שעזרה סדירה ורצופה, המקנה למשפחות את תחושת הביטחון הכרוכה בידיעה שיש בידיהן מוצרי מזון בסיסיים, תורמת לשיפור במצבן הכללי; למשל: דואגים לתת לילדים אוכל לבית הספר, ומצבם בלימודים ובמעגל החברתי משתפר. כן התפנה למשפחות כסף לצרכים אחרים של הילדים, כמו תשלום לחוגים. באותו

הקשר העלו ממצאי מחקר הערכה, שליווה את המיזם הלאומי לביטחון תזונתי (אנדבלד, 2018), שרמת הביטחון התזונתי של המשפחות המשתתפות במיזם השתפרה, אבל לנוכח נקודת המוצא הקשה מאוד שלהן נותרו רבות מהן במצב של אי-ביטחון תזונתי. עוד נמצא ששביעות הרצון הכללית מהחיים עלתה למדי. המשתתפים היו מרוצים מהיחס שהם מקבלים ומכמות המזון, מאיכותו ומהמגוון שלו. הם גם העדיפו סיוע בכסף ולא במוצרים.

לסיכום: בארץ נערכו מספר מחקרים על אי-ביטחון תזונתי, בעיקר בהתייחס להערכת תוכניות סיוע, אבל לא נבדקו לעומק חוויותיהם, תפיסותיהם ועמדותיהם של מקבלי התמיכה עצמם בנוגע למצבם ולקבלת הסיוע. על חסר זה ביקש לענות המחקר הנוכחי. מכיוון שבשנים האחרונות נושא האי-ביטחון התזונתי עומד על הפרק ונבחנות דרכי הסיוע האפשריות לנזקקים, נראה שחשוב להעמיק בהבנת החוויה של מקבלי הסיוע. זוהי אפוא מטרת מחקר זה. השאלה הניצבת במוקד המחקר לאור כל האמור לעיל היא זו: מהי חווייתם של אנשים המקבלים סיוע בשל אי-ביטחון תזונתי? בתוך כך נתייחס גם לרקע של האנשים, כלומר לסיבות שהובילו אותם למצב זה ולעמדותיהם, דעותיהם ותחושותיהם בנוגע לקבלת הסיוע.

3. שיטת המחקר

המחקר נערך במסגרת קורס סמינר מחקרי בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת אריאל, ונטלו בו חלק תלמידי שנה שלישית לתואר ראשון בעבודה סוציאלית. מכיוון שמטרת המחקר הייתה להבין לעומק את חוויותיהם, תפיסותיהם ועמדותיהם של מקבלי סיוע במצבים של אי-ביטחון תזונתי, נבחרה שיטת המחקר האיכותני (שקדי, 2003). המחקר נעשה על-פי הגישה הפנומנולוגית-הפרשנית, כדי לחדד את הבנת חוויותיהם ומקומן בחיי היומיום שלהם מנקודת מבטם (שלסקי ואריאלי, 2016; שקדי, 2003; Smith, Flowers, & Larkin, 2009). משתתפי המחקר רואיינו בידי הסטודנטים באמצעות ראיונות עומק מובנים למחצה.

אוכלוסיית המחקר ומסגרת הדגימה

אוכלוסיית המחקר מונה אנשים הנעזרים במחלקות הרווחה, בארגוני מזון ובבתי תמחוי המספקים להם מזון, הן דרך מוצרים, הן דרך ארוחות מוכנות והן דרך כרטיס נטען לקניית מזון. במחקר זה נעשה שימוש בדגימה תכליתית (purposeful sampling), המתמקדת בקריטריונים של האוכלוסייה, כלומר מקבלי סיוע במזון, ונותנת מענה מיטבי לשאלת המחקר. הדגימה כוונה לאנשים ששדה המחקר חל עליהם, אשר הסכימו להשתתף והיו מוכנים לשתף את החוקרים בחוויותיהם הנוגעות לתופעה הנחקרת ובכך לאפשר להם להגיע להבנה עמוקה ועשירה בנוגע אליה (שקדי, 2003).

המחקר מבוסס על 16 ראיונות אישיים של הסטודנטים עם צרכני שירות הנעזרים בסיוע של עמותות המספקות מזון, בבתי תמחוי ובכרטיס נטען. המדגם כלל שבעה גברים ותשע נשים בטווח הגילאים 33-62. במאמר זה הושמטה מהמדגם מרואיינת בת 85, משום שצרכיה ובעיותיה שונים מאלה של משתתפי המחקר האחרים. כל המרואיינים היו יהודים, מתוכם שניים נשואים, ארבעה רווקים, ו-10 גרושים או פרודים שהם הורים לילדים. שישה ממשתתפי המחקר עובדים (ארבעה מהם מתקיימים ממשכורתם וכן מקצבה נוספת), אחת נמצאת בהליך של פשיטת רגל ואחד מקבץ נדבות. שבעה משתתפים אינם עובדים ומתקיימים מקצבאות שונות. שלושה משתתפים הגדירו עצמם חילונים, שישה חרדים, שישה מסורתיים ואחת דתית. לרוב המשתתפים (12) השכלה תיכונית. 11 משתתפים הם ממוצא מזרחי, וחמישה ממוצא אשכנזי. בלוח 1 מוצגים מאפייני המשתתפים.

לוח 1: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של המשתתפים

מקורות הכנסה	מקצוע/עיסוק	השכלה	הגדרה דתית	מספר ילדים	מצב משפחתי	מוצא	ארץ לידה	גיל	
קצבת "כולל אברכים"	אברך בכולל, לא עובד	תיכונית	חרדי	4	נשוי	מזרחי	ישראל	33	יהושע ³
קצבת הבטחת הכנסה	לא עובד	תיכונית	חילוני	-	רווק	אשכנזי	רומניה	55	מנחם
קצבת נכות	לא עובד	ישיבה	חרדי	1	גרוש	מזרחי	מרוקו	62	ראובן
קצבת "כולל אברכים" של הבעל	לא עובדת	על תיכונית	חרדית	12	נשואה	מזרחי	ישראל	52	שלומית
משכורת ודמי מזונות	מזכירה	תיכונית	מסורתית	3	גרושה	אשכנזי	ברית המועצות	46	דורית
משכורת	אחזקה	תיכונית	חילוני	3	גרוש	מזרחי	ישראל	46	קובי

מקורות הכנסה	מקצוע/עיסוק	השכלה	הגדרה דתית	מספר ילדים	מצב משפחתי	מוצא	ארץ לידה	גיל	
קצבת נכות	לא עובד	תיכונית	חילוני	-	רווק	אשכנזי	רומניה	55	מנחם
קצבת נדבות	מקבץ נדבות	תיכונית	חרדי	-	רווק	מזרחי	ישראל	49	משה
קצבת נכות	לא עובד	תיכונית	חרדי		רווק	מזרחי	ישראל	45	דוד
משכורת וקצבת נכות	מוכרת בחנות	תיכונית	חרדית		גרושה	אשכנזי	ישראל	50	שרה
קצבת ילדים וקצבת נכות	לא עובדת	תיכונית	מסורתית	10	פרודה	מזרחי	ישראל	49	דינה
משכורת וקצבת מזונות	מטפלת במעון	מקצועית	דתית	3	גרושה	מזרחי	ישראל	43	תמר
משכורת וקצבת נכות	מטפלת	אקדמאית	מסורתית	2	פרודה	אשכנזי	ישראל	46	רונית
קצבת נכות ועזרת הגרוש וילדיה	בפשיטת רגל	תיכונית	מסורתית	7	גרושה	מזרחי	צרפת	54	שושנה
משכורת	מוכרת בחנות	תיכונית	מסורתית	2	גרושה	מזרחי	ישראל	62	חיה
קצבת נכות	לא עובדת	תיכונית	מסורתית	2	גרושה	מזרחית	ישראל	50	מירב

הליך המחקר

המחקר נערך במסגרת סמינר מחקרי של סטודנטים (שנה ג') לתואר ראשון בעבודה סוציאלית, שלוו בכל שלב, בהכנה ובהנחיה, בידי מנחת הסמינר. לאחר שהתקבל אישור ועדת האתיקה של האוניברסיטה, גויסו המשתתפים באמצעות עובדים סוציאליים

במחלקות רווחה, מנהלי בתי תמחוי וארגונים לחלוקת מזון. אלה התבקשו לפנות אליהם ולשאול אם יסכימו להתראיין. אלה שנתנו את הסכמתם מסרו את מספר הטלפון שלהם. אז התקשרו אליהם הסטודנטים, הסבירו להם את מטרת המחקר ופרטים על שיטת הריאיון, וקבעו איתם מועד ומקום לריאיון בהתאם לרצונם. בתחילת הפגישה, שנערכה על פי רוב בבית המשתתף ולעיתים באחד החדרים בבית התמחוי, קיבלו המשתתפים עוד הסבר מפורט על המחקר באמצעות דף מידע שבו תואר נושא המחקר ומטרתו והובהר להם עניין שמירת הסודיות ופרטיהם המזהים, כמו גם האפשרות לפרוש מן המחקר בכל עת בלי שייפגעו זכויותיהם. הוסבר למשתתפים שכל דבריהם יישארו חסויים, וייעשה בהם שימוש לצורך המחקר בלבד. כמו כן הובטחה סודיות בפרסומים מדעיים על ידי אי מסירת פרטים מזהים אודותיהם (שמות המשתתפים יהיו בדויים, לא יצוין מקום מגוריהם ומקום קבלת העזרה וכדומה). במידע שנמסר למשתתפים ניתנו להם פרטי התקשרות (מספר טלפון וכתובת מייל) עם החוקרת הראשית, מנחת הסטודנטים בסמינר המחקרי, כותבת מאמר זה, כדי לברר, אם ירצו, עוד פרטים על המחקר, וכן אפשרות לקבל לקריאה את הסיכומים והציטוטים מהראיונות (יש לציין שהמשתתפים לא פנו אל החוקרת הראשית). בהתאם לכללי האתיקה הנוהגים בכל מחקר במדעי החברה, ובדגש על מחקר איכותני (דושניק וצבר-בן יהושע, 2016), הסבירה מנחת הסמינר לסטודנטים, עורכי הראיונות, את עניין ההקפדה על האתיקה ושמירת הסודיות של המרואיינים. לאחר שהמשתתפים חתמו על טופסי הסכמה מדעת, נערכו הראיונות במהלך השנים 2017 ו-2018, ונמשכו כ-40 דקות עד שעה וחצי. כל הראיונות הוקלטו בידיעת המשתתפים ותומללו לאחר המפגשים. הראיונות התבססו על תדריך ריאיון מובנה למחצה שכלל שאלות פתוחות ורחבות. מטרתו של ריאיון מסוג זה היא להבין את חוויית המשתתפים בנושא הנחקר ואת המשמעות שהם מייחסים לה. כלי זה כולל שאלות בסיסיות שנקבעו מראש, אבל מאפשר להרחיב סוגיות שעלו בריאיון בהתאם למידע שהסכימו המרואיינים לחשוף, כמו גם לשאול שאלות נוספות שהתעוררו לאור תגובותיהם (Creswell, 2007; Wimmer & Dominick, 2000). כל ריאיון נפתח בהזמנת המשתתף לספר על עצמו, לאחר שצוינה שוב מטרת המחקר. כמו כן נעשה שימוש בשאלות פתוחות שנקבעו מראש בהתייחס לנושאים העיקריים; למשל: "איך התמודדת עם בעיית חוסר במזון לפני קבלת הסיוע?" "באילו שירותים את/ה נעזרת?" "האם חל שיפור במצב התזונתי בעקבות קבלת המזון?" "מה הם הרגשות שעלו עקב המצב וקבלת הסיוע במזון?" "מי אחראי לנושא ביטחון תזונתי במדינה?" "מה יחס החברה הישראלית למקבלי סיוע במזון?" עוד ענו המרואיינים על מספר שאלות הנוגעות לפרטים סוציו-דמוגרפיים.

שמונת הסטודנטים שהשתתפו במחקר ניהלו יומן, וכתבו בו מיד לאחר כל ריאיון את התרשמויותיהם מאופן עריכתו ואת רגשותיהם ומחשבותיהם על התכנים שעלו בו. יומן זה שימש כלי עזר במפגשים המשותפים (מנחת הסמינר וקבוצות הסטודנטים) שערכנו לצורך ניתוח הנתונים.

אופן ניתוח הנתונים

נתוני הראיונות נותחו באמצעות ניתוח תוכן (שקדי, 2003). כדי לזהות את הנושאים העיקריים, נחלק הניתוח למספר שלבים (דרגיש וצבר-בן יהושע, 2016). בשלב ראשון קראו הסטודנטים ומנחת הסמינר את תמלולי הראיונות כולם מספר פעמים, כדי לקבל את תמונת השלם. בשלב השני קרא כל סטודנט את תמלולי הראיונות שלו וחילק את הטקסט ליחידות משמעות-תוכן. בשלב השלישי, האחרון, השוינו במפגש הנחיה קבוצתי בין יחידות המשמעות שנוצרו, שייכנו ליחידות אלה את אמירות המרואיינים, מיקדנו וצמצמנו אותן, תוך מתן כותרות מתאימות ששיקפו את התכנים. בהליך זה נוצרו שש תמות מרכזיות, חלק מהן נחלקות למספר קטגוריות. תמות אלה משקפות את המשמעויות הטמונות בחוויות של מקבלי הסיוע. בפרק הממצאים תוצג כל תמה דרך ציטוטים מדברי המרואיינים (Smith, Flowers, & Larkin, 2009), שיחזקו וימחישו את הנושאים הנידונים. חשוב לציין שהציטוטים מתוך הראיונות נבחרו לצורך הדגמה ובאופן שיבהיר את הממצאים.

4. ממצאים

בפרק זה יוצגו שש התמות. התמה הראשונה עוסקת במצבם של המשתתפים לפני שקיבלו את הסיוע. התמות האחרות עוסקות בתפיסתם של המשתתפים את הסיוע שהם מקבלים ובחוויות הנובעות ממנו: דרכי הסיוע השונות; טבע הקשר של מקבלי הסיוע במזון עם ארגוני הסיוע השונים; בחינת השאלה אם חל השיפור במצבן של משפחות המשתתפים עקב קבלת הסיוע; בחינת השאלה בדבר האחראיות לביטחון תזונתי; יחס החברה הישראלית למקבלי הסיוע מנקודת מבטם.

תמה ראשונה: מצבם של המשתתפים לפני שקיבלו את הסיוע

התמה הראשונה עוסקת בתיאור מצבם של המשתתפים לפני שקיבלו את הסיוע וכוללת שתי קטגוריות: (1) הגורמים השונים, לפי תפיסתם של המשתתפים, שהובילו אותם למצב של אי-ביטחון תזונתי ולבקשת הסיוע; (2) דרכי ההתמודדות של המשתתפים עם האי-ביטחון התזונתי טרם קבלת הסיוע.

1) הגורמים לפניית המשתתפים לקבלת סיוע במזון: כל 16 המשתתפים במחקר סיפרו שחוו משברים שונים שהובילו אותם לבקשת הסיוע. בין הגורמים מנו המשתתפים קושי כלכלי, קושי תפקודי והעדר תמיכה משפחתית. מהראיונות עולה שרובם הגדול (14 מתוך 16) מתמודדים בעת ובעונה אחת עם מספר קשיים, אם כי הממצאים מורים שהסיבה העיקרית המובילה אותם לבקש סיוע היא קושי כלכלי: "אני נשואה לאברך פלוס 12 ילדים, עקרת בית, יש קושי כלכלי, יש טיפולי שיניים, יש הוצאות של אוכל, הוצאות של בריאות, בית ספר, ביגוד. מלא הוצאות" (שלומית).

הקושי הכלכלי מתבטא גם בדבריו של יהושע, אב לארבעה, אברך בכולל, לא עובד:

היו לנו תקופות שאשתי לא עבדה ואני לא עבדתי, ולא הייתה לנו פרנסה משום מקום. זה היה בתקופות שבכוללים קיבלו ממש אגורות. לא שהיום זה הרבה יותר מדי, אבל היום זה נוגע ב-1,000 שקל וזה הרבה יותר. היו תקופות [...] [ש]לא היינו מקבלים בכלל.

ששת ההורים העצמאים (החד-הוריים) מוסיפים את הקושי הכלכלי עקב מצבם המשפחתי. כך סיפרה רונית:

אני נפרדתי [מבעלי] ממש לפני כמה חודשים. קודם הייתה משכורת של בית שהייתה בסדר גמור. [...] אני נפרדתי ביוני ומיד פניתי. זה אומר שהוותק שלי להתמודד לבד עוד לא היה. עוד לא היה משפט ראשון לגבי מזונות. עוד לא למדתי את כל הדברים. אני אצטרך לעבור דירה.

סיפורו של קובי מתאר את מצבו של אב עצמאי:

אני חד-הורי לשתי בנות. [...] יש לי ילד גדול בן 25 מנישואין קודמים. לפני שלוש שנים הפכתי להיות חד-הורי, לבנות ארבע ושמונה. האימא ויתרה – לא יכולה לגדל – ואני לקחתי את המושכות. [...] הגעתי למצב הנוכחי כי בתחילת הדרך עם הבנות לא יכולתי לעבוד; המעבר יצר משבר נפשי ופסיכולוגי עבור הבנות. שבעה חודשים לא עבדתי. זה הכניס אותי ללחץ כלכלי.

2) דרכי ההתמודדות של המשתתפים עם האי-ביטחון התזונתי טרם קבלת הסיוע: רובם המכריע של המשתתפים (15 מתוך 16) סיפרו שנעזרו בעיקר במשפחה קרובה, בשכנים ובחברים, ואחדים ציינו שניסו להתמודד עם הקושי בכוחות עצמם. דורית סיפרה על העזרה שקיבלה מהמשפחה: "אחותי הייתה עוזרת לי. היא גרה קרוב אלי. הייתי מצמצמת פשוט. נעזרתי במשפחה ובחברים הטובים, בשכנים, כל מי שמכיר אותי." קובי הדגיש את האי-אפשרות של עזרה מבחוץ: "שברתי פנסיה ותוכניות חיסכון. לא נעזרתי באיש. אין לי משפחה שיכולה לעזור לי."

תמה שנייה: דרכי הסיוע השונות

התמה השנייה מתארת את דרכי הסיוע השונות וכוללת שלוש קטגוריות: (1) סיוע באמצעות ארגוני חלוקת מזון; (2) סיוע באמצעות סעודות בבתי תמחוי; (3) סיוע באמצעות כרטיס נטען הנמסר במחלקות הרווחה במסגרת המיזם הלאומי לביטחון תזונתי. חלק הארי של הסיוע הוא חלוקת סלי מזון באמצעות ארגוני חלוקת המזון.

1) סיוע באמצעות ארגוני חלוקת מזון: כל 16 המשתתפים מתנסים או התנסו בקבלת סיוע באמצעות ארגונים לחלוקת מזון. שלומית תיארה את הקושי שחוותה בעבר בהליך קבלת הסיוע ואת השיפור שחל בו:

שירותי הרווחה היו שולחים אותי לקחת מאיזשהו מקום באמצע העולם ארגזי מזון. [...] אני צריכה ללכת עד לשם להשאיר את הילדים בבית ולהביא ארגזים... זה היה לא נגיש, לא נוח וקשה ואני ויתרתי על זה. [...] בצורה כזאת שמביאים לך את זה עד לבית זה כל כך מקל עלייך ומאוד עוזר. [...] מה שהם מביאים הוא מבורך ומוערך מאוד. הם מביאים דברים ארוזים ולא פתוחים.

מספר משתתפים (11 מתוך 16) התייחסו לסוגי המוצרים, לכמויותיהם ולהתאמתם לצורכיהם. רונית התייחסה למוצרים שניתן לשמרם לטווח ארוך: "יש אוכל שאפשר לשמור, ויש אוכל שנגמר מיד, כמו תירס וטונה." מנחם ציין את החוסר: "המוצרים שאנחנו מקבלים זה באמת לא כל כך מספיק [מראה את המנה]; זאת חמגשית, לפעמים הם מחלקים סלטים, אבל בזמן האחרון כמעט ואין."

קובי תיאר את ההבדלים בין עמותות שונות בהתאמת מוצרי המזון:

בחלוקת מצרכים [...] הביאו ארגז, [...] שמו עדשים דחוסות, רסק עגבניות, [...] המון אורז ובורגול. פתאום מחליטים בשבילי מה לאכול. והבנות לא אוכלות את זה. [...] יש את העמותה, [...] שמביאים [...] קרטון – חלב, פירות, ירקות, גבינות בכמות סבירה. [...] רואים שזה מותאם יותר.

2) סיוע באמצעות סעודות בבתי תמחוי: שלושה מהמשתתפים מקבלים את הסיוע באמצעות סעודה בבית תמחוי, והתייחסו בדבריהם לסיבות היעזרותם בסיוע זה וכן לאיכות המזון. דוד ומשה קושרים את הצורך בסיוע הזה למצבם המשפחתי – היותם לא נשואים.

אני לא נשוי, אז רק אני אוכל. אני נמצא פה מוקדם ומחכה שיפתחו. לפעמים כבר בשבע בבוקר. [...] מחר, יום שישי, נותנים מנה בשרית שאני שומר אותה לשבת. [...] בית התמחוי מוכר פה לכולם. אני אוכל גם אצל אנשים שמזמינים אותי ובקידושים בבית הכנסת (דוד).

שרה, לעומתם, אוכלת בבית תמחוי לאחר שהפסיקה לקבל סלי מזון: "זה [סלי מזון] הקל עלי מאוד מבחינת הוצאות, אבל כרגע אין, ולכן אני אוכלת פה [בבית התמחוי]. אני גרושה, ואין לי ילדים. זה המקום בו אני אוכלת ארוחת צהריים. [...] אני יודעת שיש לי ארוחה קבועה כל יום." באשר לאיכות המזון בבית התמחוי ציינו שלושה שהאוכל טעים ובכמות מספקת, אך לדעתם לא בריא דיו. "חסר פה קצת בריאות, יותר סלט וירקות בכמה סוגים אבל [...] זה עוזר להוריד מההוצאות הקבועות של החודש" (שרה).

3) סיוע באמצעות כרטיס נטען הנמסר במחלקות הרווחה במסגרת המיזם הלאומי לביטחון תזונתי: מתוך 16 משתתפי המחקר שלוש משתתפות נעזרות כיום בכרטיס נטען, ומשתתף אחד נעזר בו בעבר. המשתתפות תיארו דרך סיוע זו ואת יתרונותיה על פני האחרות. "אני מקבלת כרטיס טעון בסך 400 שקל שאני הולכת איתו לסופר [...] ולוקחת דברים שאני צריכה, פלוס הם [העובדים במסגרת המיזם] מביאים לך פעם בשבוע חבילה

כזאת הביתה שיש בה ירקות ועוד כמה דברים, נגיד אורז ושמן" (תמר). דינה סיפרה ש"את הכרטיס מטענינים ל-250 שקל כל 10 לחודש ובוזה אני קונה דברים שצריך". מירב הוסיפה ש"אני נעזרת בביטחון תזונתי ברווחה. אני מקבלת כרטיס טעון וסלי מזון. [...] לפעמים מזמינים אותי לסמינר של פעמונים". שלושתן ציינו שהן מעדיפות כרטיס נטען על פני סלי המזון: "פעם זה היה חבילות. [...] זרקנו הרבה דברים לפח. ואז הם עשו את השינוי הזה של הכרטיס שזה יותר טוב" (דינה). גם קובי שקיבל כרטיס נטען בעבר הביע את העדפתו לסיוע מסוג כזה: "הכרטיס עם הכסף היה טוב. בכרטיס הטעון אפשר לקנות רק אוכל; [...] לא [...] סיגריות או אלכוהול."

תמה שלישית: טבע הקשר של מקבלי הסיוע במזון עם ארגוני הסיוע השונים

התמה השלישית מתארת את טבע הקשר של מקבלי הסיוע במזון עם ארגוני הסיוע השונים, ונחלקת לשתי קטגוריות: (1) הקשרים עם נותני הסיוע; (2) התחושות בנוגע לקבלת הסיוע ותפיסת הנעזרים את הרגשות שמפגינים כלפיהם מעניקיו.

(1) הקשרים עם נותני הסיוע: שלוש משתתפות ציינו את הקשר הטוב ואת הפתיחות שיש להן עם העובדות הסוציאליות במחלקת הרווחה. כך סיפרה, למשל, תמר:

ייאמר לזכותם, מדהימים! העובדות הסוציאליות מקסימות. יש היענות, יש היערכות, הם עושים מאמצים לעזור. אם אני שלחתי בקשה למשהו, אז הם בודקים. גם אם זה לא תלוי בהם, הם מנסים. אבל באמת שום מילה ולא חצי מילה; לא מוצאת משהו שלילי להגיד, משהו לא טוב.

באשר למחלקי סלי המזון, ברוב המקרים מקבלי הסיוע לא מכירים אותם והם אנונימיים מבחינתם, משום שעל פי רוב הם משאירים ליד דלת הדירה את סל המזון, מצלצלים בפעמון, כדי להודיע על כך, והולכים לדרכם. חלק ממקבלי הסיוע (5 מתוך 16) פוגשים את המתנדבים ומביעים את הערכתם, כדברי יהושע: "אין לי כל כך קשר אישי עם אף אחד [בארגון], אני לא מכיר אף אחד. [...] האנשים שמגיעים להביא את האוכל הם בחורים מאוד נחמדים. [...] אין אי נעימות, כי אין שום היכרות מלפני." קובי העלה מחשבה מעניינת – לא להביך את הנותנים: "אני לא נכנס לשמות. [...] אני לא יודע איך קוראים להם. [...] אולי הם יהיו נבוכים. הם רוצים לעשות את זה בצנעה, אז אני משאיר את זה ברמה של תודה רבה ולילה טוב."

(2) התחושות בנוגע לקבלת הסיוע ותפיסת הנעזרים את הרגשות שמפגינים כלפיהם מעניקיו: למעט הנעזרים בבתי התמחוי, החשים חצויים ביחסם אליהם, סיפרו רוב המשתתפים (12 מתוך 16) על תחושות חיוביות, הן בינם לבין עצמם והן ביחס שהם מקבלים מעובדי הארגונים, ומודים על קבלת הסיוע. כך ניסחה שושנה את תחושותיה, גם בהקשר של היותה עדיין עולה חדשה:

תודה למארגנים של התוכנית. זה התייחסות הרבה יותר אישית מקצבת נכות. יש בזה רגש ותמיכה רגשית עם חיוך, כשהוא נותן לי את הקופסה. אני מרגישה בודדה במיוחד בגלל הגירושין ולא רק; אנחנו העולים עוד לא בפנים, וזה כיף להרגיש את הטיפול וזה מתנה. [...] אני מרגישה כלפי העזרה כמו שאני מקבלת מתנה. אני נורא שמחה. יש הרגשה שמטפלים בי.

מנחם אמר ש"אפשר להגיד שזאת הרגשה חיובית, כי בעצם אני יודע שזה עוזר לי בחיים, אני מקבל את זה. הרגשה בסדר, הרגשה נעימה". ודורית הרחיבה:

אני מרגישה מצוין. אני חושבת שזה סוג של חיזוק, תמיכה. מישהו שמאחוריך, להרים אותך למעלה, עטיפה מיוחדת. כמו ילד שהוא צריך איזה ילדה טובה או משהו. כשהוא מקבל, אז הוא מקבל כוחות לעשות. סוג של ביטחון עצמי שאת מצליחה להתרומם.

באשר לסיוע שניתן בבית התמחוי הרגשות מעורבים. הנעזרים חשים שיחסם של מעניקי הסיוע כלפיהם חם ומכבד, אבל לא אלה פני הדברים ביחסם של אנשים אחרים. שרה אמרה: "אין הרגשה שלילית, כי כך כולם פה חיים בדוחק. אבל בחברה בחוץ אני חושבת שיש גישה שונה." משה העלה את התחושה שמופנים כלפיו רגשות סותרים: "אני דווקא בקשר טוב עם האנשים בבית כנסת. מכירים אותי ומזמינים אותי, אבל לא תמיד. יש גם את אלו שמסתכלים עליי כאילו אני אדם רע." ודוד אף הוסיף: "לא רוצים להיות חברים שלנו, כאילו אנחנו נגועים."

תמר ודינה התייחסו לסוגיית הבושה וציינו שהן לא מתביישות בקבלת הסיוע: "אני לא צריכה להתבייש בזה שאני מקבלת סיוע" (תמר). [...] מרגישה בסדר. אני לא מתביישת. אני לא גונבת. [...] אני מצידי, לא לאכול כלום, אני דואגת לילדים [...] שהם יאכלו, שיהיה להם. אם חסר להם, אני נלחצת מאיפה להביא" (דינה). עניין חשוב שהעלו המשתתפים מהשדה של הבושה הוא הדיסקרטיות. שלומית הדגישה שבשונה מהעבר, שבו חשה שלא בנוח, כיום הדברים נעשים הרחק מעין הציבור: "לפני החגים הייתי הולכת למקומות, כי בעלי מתבייש. הייתי צריכה לחכות שעות בתור. [...] הייתי מרגישה מבוישת מזה. היום מביאים את המזון עד אליי. זה מאוד מכבד עכשיו; [...] זה דיסקרטי, וזה בסבר פנים יפות, וזה מאוד עוזר." בשונה מהם יש משתתפים (4 מתוך 16) המתביישים גם כיום בקבלת הסיוע, אבל מבינים שאין להם ברירה. תמר ציינה: "לא נעים לי. אנשים מסתכלים. אבל מה אני יכולה לעשות? צריך אוכל." שושנה הוסיפה את הקושי שלה בקבלת העזרה, מכיוון שהיא רגילה לעמוד מעברו האחר של המתרס: "אני לא רגילה לזה בכלל. זאת הרגשה שהיא לא מוכרת. אני כל חיי התנדבתי ונתתי למען אחרים."

לאור כל ההתייחסויות האלה נשאלת השאלה אם הסיוע שהמשתתפים מקבלים אכן תורם להם, כלומר אם השתפר מצב הביטחון התזונתי שלהם. בכך עוסקת התמה שלהלן.

תמה רביעית: האם עקב קבלת הסיוע חל שיפור במצבן של משפחות המשתתפים?

התמה הרביעית בוחנת אם הסיוע במזון שיפר את מצבם של המשתתפים. רובם (12 מתוך 16) השיבו בחיוב, הן בשל תחושת הביטחון שהשרתה עליהם אספקה סדירה של צרכי המזון והן בשל יכולתם להתפנות עקב כך למתן מענה לצרכים אחרים. ובמילותיה של שושנה: "בהחלט. זה מאוד עוזר, בטח. עכשיו יש לנו פחות הוצאות של הקניות השוטפות של היומיום של האוכל. [...] לא הייתי משנה שום דבר, אין לי שום ביקורת. תודה רבה על מה שהם עושים ועל מה שהם מביאים." רונית הדגישה את ההיבט הרגשי: "ברמה הרגשית שאני יודעת שבטוח יש לי אוכל. לא יהיה מצב שאין אוכל. זה הרגשה מאוד טובה."

הסיוע במזון מאפשר להתמודד עם נושאים אחרים כמו תשלום חובות. כך סיפרה דורית:

קודם כול זה מאוד מאוד עוזר. המצב הכלכלי ברור. הם עזרו לי בכל הדברים האלה. כשעוזרים בירקות או פירות או ביגוד והנעלה, אני מחזירה חובות, משלמת תשלומים כל הדברים האלה. כל הדברים מסביב שאת יודעת הצטברו ותקועים. מן הסתם ברור שזה עוזר.

לעומתם ציינו מספר משתתפים (4 מתוך 16) את החוסר למרות הסיוע. תמר אמרה, שמצבה לא השתפר ושלמעשה היא נדרשת לאותה התמודדות טרם קבלת הסיוע: "אני לא מקבלת הרבה. רוב הדברים אני ואחותי קונות. נעזרות אחת בשנייה." מירב הוסיפה: "אני עדיין בלי אוכל כמו שצריך. אני צריכה בשר, אוכל נורמלי כמו שאנשים אוכלים, [...] לא רק אורז וקמח. [...] כשאי [הבת] מגיעה, אין לי מה להכין לה. היא חיילת. היא צריכה הרבה כוח."

שלושת המשתתפים האוכלים בבית תמחו הביעו הן את הצד החיובי – ודאות ומענה לצרכים – והן את הצד השלילי – מענה חלקי. שרה שהביאה את הצד החיובי אמרה: "אני יודעת שיש לי ארוחה קבועה כל יום. אני לא דואגת. [...] זה עוזר לדעת שלא אחיה רעה היום, כי יש כאלו מקומות." דוד חיזק את דבריה: "אני לא קונה אוכל הביתה בכלל. יש פה הכול." כדי להמחיש עד כמה הסיוע עוזר לו, אמר: "בלי זה הייתי מתאבד." יוסי ביטא את הצד השלילי של המענה החלקי: "זה מסודר. אני יודע שיש פה אוכל קבוע ואני לא צריך לחפש. אבל יש פה רק ארוחת צהריים, אז לפעמים בלילה אני רעב, אני קונה משהו לאכול."

רוב הסיוע למשפחות בגין מצב האי-ביטחון התזונתי שלהן מסופק, כאמור, באמצעות ארגונים ועמותות הנשענים בעיקר על תרומות, למעט המקבלים כרטיס נטען במסגרת היוזמה הממשלתית. התמה שלהלן עוסקת אפוא בהתייחסותם של המשתתפים לשאלה מי אחראי לביטחון התזונתי של אזרחי המדינה.

תמה חמישית: של מי האחריות לביטחון תזונתי?

כל המשתתפים שהתייחסו לנושא (14 מתוך 16) חושבים שעל המדינה לשאת באחריות הכללית לכך שידם של האזרחים תהיה משגת לקנות מזון וצרכים בסיסיים. כמעט כל צרכני השירות הסכימו שהאחריות בפועל על נושא הביטחון התזונתי כיום הן העמותות לחלוקת המזון, ומתחו ביקורת חריפה על התנהלות המדינה בנושא זה ועל נציגה בעיניהם – משרד הרווחה. דברי שלומית משקפים את דעותיהם:

המדינה ממש לא עוזרת. היא מעלה את המחירים. [...] היא יכולה הרבה יותר לעזור, אבל הם לא חושבים על אלה שצריכים, [...] על האנשים שאין להם. [...] זו בעיה שורשית פה. העובדים הסוציאליים – הם עושים לך כל כך הרבה בירוקרטיה ושיחות והצגת טפסים, מלא כאב ראש ומינימום עזרה. שולחים אותך למרחק גדול, וזה לא מקל על הבן אדם. זה לא לעזור לאדם. צריך לחשוב על לעזור לאדם בצורה הטובה ביותר. בעמותה, שיהיו בריאים, אף פעם לא ביקשו מאיתנו למלא דפים. [...] כרגע העמותות אחראיות על זה והן עושות את זה בצורה הטובה.

עוד ציינו חלק מהמרוואיינים את בעיית אי מיצוי הזכויות בהקשר של השגת משאבים וכן את הסיוע הלא מספק שהמדינה נותנת באמצעות קצבאות. שרה הסבירה והציעה הצעה משלה: "המדינה עוזרת, אבל לא כולם עומדים בקריטריונים. צריך לתת עוד. אבל גם מי שמקבל [קצבאות] זה ממש קצת ולא מספיק. [...] כדי להבטיח שזה יקרה, צריך הרבה אנשים שיעברו בית בית ויעשו רישומים וילכו ברחוב ויראו את המצב של האנשים." נקודת מבט אחרת נראה בדבריהם של שלושה משתתפים שהתייחסו לאחריות הפרט. דינה למשל דיברה על החשיבות שבהחזרת אנשים למעגל העבודה: "הרווחה צריכה לדאוג לאנשים נזקקים. שידאגו שאנשים יצאו לעבוד; אי אפשר להיות תלויים בהם כל הזמן. זה מלא אנשים. זה לא רק אני."

לעומת הביקורת שמתחו המשתתפים על המוסדות הרשמיים של המדינה, הם הביעו את הרגשתם הכללית החיובית בנוגע ליחס החברה הישראלית למצבם. התמה השישית עוסקת בהתייחסויות אחדות לנושא זה.

תמה שישית: יחס החברה הישראלית למקבלי הסיוע מנקודת מבטם

רוב מקבלי הסיוע (12 מתוך 16) ציינו את יחסה החיובי של החברה אליהם:

לחברה מאוד אכפת, [...] אבל עד כמה הם יכולים לעזור? [...] יש אנשים שיותר יוזמים ועושים דברים ויש להם כסף ומאורגנים, ויש כאלה שפחות, [...] אבל יש בישראל גומלי חסדים; [...] לא מתעלמים, מי שיש בו מידת הנתנה והאכפתיות הוא עוזר (שלומית).

חיה הוסיפה ופירטה על ההתגייסות לעזרתה גם בנושאים אחרים:

אלו שמביאים לי את המזון הם אנשים טובים באמצע הדרך, מלאכים. אחרי שהיו לי בעיות, [...] בעל הדירה פשוט רצה לזרוק אותי לרחוב, והם באו ועזרו לי. פשוט צצו משום מקום, [...] שילמו לו את מה שהיה צריך, ומאז הם עוזרים. אנשים פשוט מלאכים.

התייחסות החברה כנגזרת מהתייחסותו של האדם עצמו מובעת בדבריה של דינה:

זה תלוי במי שמקבל את הסיוע, לא בחברה. אני לא מרגישה שמישהו מתייחס אליי אחרת. כולם יודעים שאני מקבלת. לא מתייחסים אליי כאילו אני מסכנה. זה מה שאני משדרת. אם אתה משדר אומללות, אז גם החברה מתייחסת אליך ככה. אם אתה משדר שהכול בסדר, אז זה כאילו אין פה קטע שיחשבו שהוא מסכן.

הסתייגויות מסוימות הביעו ארבעה מתוך 16 המשתתפים. "לא רוצים להיות חברים שלנו, כאילו אנחנו נגועים," אמר על יחס החברה דוד הנעזר בארוחות בבית תמחוי. שושנה ציינה את המבוכה ואת ראיית החברה את מקבלי הסיוע במזון כמסכנים. הקושי שלה ניכר בכך שהיא אף הוציאה את עצמה מכלל מקבלי העזרה בדברה בגוף שלישי: "זה לא פשוט. זה מביך. מסתכלים עליהם כעל אנשים מסכנים, [...] הרבה פעמים מלמעלה, אבל כל אחד יכול להגיע למצב הזה. אנשים לא אשמים שהגיעו לזה." יהושע ביטא בדבריו את היחס הדואלי לדעתו של החברה: "אני חושב שאכפת להם, אבל כל אחד עסוק בצרות שלו, ואין להם זמן להתפנות לצרות של אחרים, אז אכפת וגם לא אכפת."

לסיכום: כפי שעולה מהתמות המפורטות בפרק הממצאים, המשתתפים הביעו, הן את הסיבות למצב האי-ביטחון התזונתי שלהם והן את חוויות קבלת הסיוע שלהם ואת תחושותיהם ביחס לכך, כמו גם את תרומת הסיוע לשיפור מצבם התזונתי.

5. דיון

המחקר הנוכחי הביא את קולותיהם של אנשים השרויים באי-ביטחון תזונתי ומקבלים סיוע שנועד לצמצמו. הממצאים מאירים את נקודות המבט שלהם במגוון הסוגיות הנכללות בנושא שהפך בשנים האחרונות נושא מרכזי בקרב מעצבי מדיניות הרווחה (אנדבלד, 2018; צבע, 2008).

הסיבות שהפכו את משתתפי המחקר נזקקים לסיוע במזון דומות לסיבות שנמנו במחקרים קודמים, הן בארץ והן בעולם. הסיבה העיקרית היא קשיים כלכליים הנובעים מהכנסות נמוכות. עוד ציינו המרואיינים בעיות בריאות ומצב משפחתי, בעיקר הורות יחידנית (אנדבלד ועמיתים 2016, 2018; צבע, 2008; Nie & Sousa-Poza, 2018; Loopstra, 2018).

אנשים פונים לבקש סיוע במזון, לאחר שמיצו את כל האפשרויות האחרות, כמו קבלת עזרה ממשפחה, מחברים וכן שימוש בחסכוניות. מהראיונות בקרב משפחות עם ילדים עולה שהתמריץ העיקרי של ההורים לפנות ולקבל סיוע זה הוא הצורך והרצון להגן על ילדיהם ולספק להם את התזונה הנדרשת. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים שמהם עלה חששם של הורים, שעקב מצבם הכלכלי הקשה לא יוכלו לדאוג לתזונה ילדיהם (ליבליך, 2017; סטריאר, 2007; קרומר-נבו, 2006), ודאגתם נתונה קודם כול לילדים (סהר-היימן ועמיתים, 2017). אכן, ממסקנות מחקרים קודמים עלה שבמצב של אי-ביטחון תזונתי במשפחה היו הילדים מוגנים יותר מהמבוגרים (אבן-זהר, 2010; Nord et al., 2009).

המשתתפים במחקרנו התייחסו לסוגי הסיוע השונים הניתנים למשפחות: סלי מזון, בתי תמחוי וכרטיס כספי נטען. בד בבד עם הכרת התודה שלהם על הסיוע ועל היחס החם שהפגינו כלפיהם המתנדבים, הם גם ביקרו את סוגי המזון ואת הכמויות מבחינת התאמת הרכב סל המזון לצורכי המשפחה. בהקשר זה העלו ממצאי מחקרים שנערכו בארצות הברית ובאוסטרליה, על חוויותיהם של מקבלי סיוע במזון, מסקנות דומות. כך למשל גם הם דיווחו על מוצרי מזון שלא התאימו להם ועל כך שקיבלו פריטי מזון שלא אכלו (Booth et al., 2018; Middleton et al., 2018). הן במחקרנו והן במחקרים קודמים בארץ ובחו"ל צידדו רוב המשתתפים בכרטיס נטען, המחזיר לנזקקים את האוטונומיה והמאפשר להם לערוך את קניותיהם על-פי צורכיהם ובדרך המקובלת מבחינה חברתית (אבן-זהר, 2010; אנדבלד, 2018; Booth et al., 2018).

בדיונים המתנהלים במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים בוחנים מהו אופן הסיוע היעיל ביותר. במהלך השנים אימצה מדינת הרווחה בישראל את האסטרטגיה הנוהגת ברוב מדינות המערב – מתן קצבאות ולא שירותים בעין, בד בבד עם תוכניות הזנה ייעודיות לזקנים וילדים (צבע, 2008). מעורבות ישירה של המדינה באספקת מזון למשפחות נזקקות מעלה חשש שמשפחות אלה יפתחו תלות במקור חיצוני ותצומצם האחריות האישית שלהן. לכן הוחלט לפעול להסדרת משק עמותות המזון ואף להגדיל את התמיכה הממשלתית בעמותות אלה (צבע, 2008). בהקשר של אחריות המדינה הדגישו רוב המרואיינים את ציפיותיהם למעורבות המדינה ולקבלת סיוע בתחום הביטחון התזונתי כזכות המגיעה להם עקב מצבם. מצב זה מזכה אותם אמנם בקצבאות, אבל הם מדגישים את המענה החלקי בלבד שהן נותנות. לצד אחריות המדינה למתן הסיוע הדגישה אחת המרואיינות את האחריות האישית של הפרט ואת חשיבות ההשתדלות של האדם עצמו לדאוג לצרכיו.

עם זאת, לאור הקיצוץ הריאלי שחל בקצבאות ולאחר שלא נפתרה בעיית האי-ביטחון התזונתי של משפחות במצוקה, נבחנה סוגיה זו מחדש, ואף נחקק חוק המועצה הארצית לביטחון תזונתי (2011), שנועד לקדם את הביטחון התזונתי של תושבי ישראל, ולשם כך הוקמה המועצה הארצית לביטחון תזונתי המייעצת לשר בנושא זה. בעקבות זאת הוחלט

על המיזם להגברת הביטחון התזונתי הכולל סיוע כספי למשפחות באמצעות כרטיס נטען ואספקת פירות וירקות. המרואיינים במחקר הנוכחי, המקבלים סיוע באמצעות מיזם זה, הביעו, כאמור, שביעות רצון מהשימוש בכרטיס הנטען.

בבחינת הרגשות הכרוכים בקבלת הסיוע במזון הצביעו רוב המשתתפים במחקרנו על תחושות חיוביות. רובם אינם חשים בושה, אלא יותר את התמיכה ואת היחס החם שהם מקבלים מהעובדים ומהמתנדבים. ניתן לומר שתחושה זו נקשרת להגשה הדיסקרטית של הסיוע וליחס של כבוד ואכפתיות שהם מקבלים מהחברה הישראלית. ייתכן שהיחס החיובי למתן עזרה לעניים ולא להם הסובלים מרעב נשען על המקורות היהודיים ועל המצווה הבסיסית של השארת מתנות לעניים: "וּבְקֶצֶרְכֶם אֶת-קְצִיר אֶרְצְכֶם, לֹא תִכְלֶה פְּאֵת שְׂדֶךְ לְקָצֵר; וְלִקְט קְצִירְךָ, לֹא תִלְקֹט. וְכִרְמֶךָ לֹא תְעוּלֶל, וּפְרֵט כִרְמֶךָ לֹא תִלְקֹט: לְעִנִי וְלְגֵר תַּעֲזֹב אֹתָם" (ויקרא יט, ט-ו). חכמי ישראל קבעו שמי שאין לו יכולת כלכלית ואינו מסוגל לספק מזון וביגוד ברמת המינימום הנחוצה לקיום יוגדר כעני, והוא זכאי לתמיכה כספית מהקופה הציבורית לרכישת מזון וביגוד (הלינגר, 2012). אם כי יש לציין ששמענו ממשתתפי המחקר גם על תחושות של בושה, מבוכה ואי נוחות, בעיקר בקרב הנעזרים בבית התמחוי, החשים לעיתים שמתייחסים אליהם כאל מסכנים. אמירתו הקיצונית של אחד מהם, "מסתכלים עליי כאילו אני אדם רע", מעוגנת בהתייחסותה הסטריאוטיפית של החברה לעניים כאל "אחרים", כלומר אנשים שכשלו בהתנהלותם האישית ואף אשמים במצב העוני שלהם (דורון, 2008). כך נמצא במחקר שנערך בישראל על סועדים בבתי תמחוי שבגלל הסטיגמה השתנתה ההתייחסות אליהם מאנשים "רגילים" ל"אחרים" (Cohen, Krumer-Nevo, & Avieli, 2017). בדומה, מממצאי מחקרים שנערכו בחו"ל עלה שמקבלי הסיוע מדווחים בעיקר על חוויה שלילית המלווה בתחושות של בושה, השפלה, הטבעת סטיגמה ושיפוטיות כלפיהם. הם חוו את הסיוע כחוויה מחלישה, אף שהודו עליו (Booth et al., 2018; Middleton et al., 2018; Parks et al., 2019).

אחת השאלות שנידונו, הן במחקרנו והן במחקרים קודמים, היא אם יש תועלת בסיוע. במחקרנו הביעו רוב המשתתפים את שביעות רצונם מהשיפור שחל במצבם בזכות אספקת המזון הסדירה ואשר אפשר להם להפנות משאבים לצרכים אחרים. המשתתפים חזרו בדבריהם על כך שהם חשים שיש להם רשת ביטחון מסוימת בנושא הביטחון התזונתי, וציינו לחיוב את התגייסותם של פרטים ועמותות בחברה הישראלית המתייחסים בהבנה ובכבוד למצבם. חלק מהם עדיין הצביעו על המענה החלקי למצב האי-ביטחון התזונתי. ניתן להסיק מכך שהם חשים שהסיוע שהם מקבלים באמצעות העמותות השונות עדיין לא מחלף אותם ממצב זה. אבל הם חשים ביטחון מסוים בכך שהם לא לבד ושבעת מצוקה יש להם כתובת. מחקרים קודמים שנערכו בישראל (אבן-זהר, 2010; אנדלבלד, 2018; קאופמן וסלונים-נבו, 2004) ובארצות הברית הניבו ממצאים דומים. קאופמן וסלונים-נבו (2004) מצאו שלמרות הסיוע מעמותות, המשפחות אינן מצליחות להיחלץ ממצב האי-ביטחון התזונתי. כך עלה גם במחקרה של אבן-זהר (2010). באותו עניין מצאה אנדלבלד (2018) שלנוכח נקודת המוצא החסרה של המשפחות בעת קבלת הסיוע, נותרו רבות מהן במצב של

אי-ביטחון תזונתי. בארצות הברית מצאו מידלטון ועמיתים (Middleton et al., 2018) שבנקי מזון לא נותנים למעשה מענה הולם לבעיית האי-ביטחון התזונתי. אבל ככל שיפרה קבלת הסיוע של תרומת מזון את מצב הביטחון התזונתי, הפחיתה את הלחץ הכלכלי ואף אפשרה להשתמש בכסף לצרכים אחרים (אבן-זהר, 2010; אנדבלד, 2018, 2019; Parks et al., 2019).

מגבלות המחקר והמלצות למחקרי המשך

ממצאי המחקר פתחו צוהר לעולמם של מקבלי הסיוע בתחום הביטחון התזונתי דרך הבאת קולותיהם שלהם. יש מקום לערוך מחקר שיכלול גם את נקודת המבט של נותני הסיוע בכל הסוגיות שהועלו. כמו כן, בהיות המחקר איכותני, איננו מתיימרים להחיל על כלל האוכלוסייה הנעזרת את ממצאי המדגם הקטן; יש אפוא מקום לערוך מחקר כמותני בנושא. זאת ועוד, משתתפי המחקר הנוכחי היו יהודים בלבד, ויש מקום להרחיב את התמונה ולכלול במחקר המשך מגזרים אתניים אחרים בחברה הישראלית.

השלכות פרקטיות: בדיונים השונים על מדיניות בתחום הביטחון התזונתי יש לשמוע את עמדותיהם של הנעזרים עצמם ולהתחשב ברצונם ובדעותיהם בדבר דרכי הסיוע המתאימות להם. במציאות הכלכלית בתקופתנו נראה שיש צורך בארגוני סיוע ייעודיים. עם זאת, רצוי להשתדל ולערוך התאמות בין סוגי ופריטי המוצרים לצרכים הספציפיים של המשפחות. כמו כן מומלץ להגדיל את תחולת המיזם הלאומי לביטחון תזונתי, המאפשר למשפחות לקבל כרטיס נטען וסיוע בהדרכה להתנהלות כלכלית.

6. מקורות

אבן-זהר, א' (2010). תרומת תוכנית עמותת חל"ב (חלב, לחם, ביצים), ארגון הסיוע של עובדי קבוצת בזק וגמלאיה, לשיפור מצב המשפחות מקבלות הסיוע. **ביטחון סוציאלי**, 83, 103-136.

אנדבלד, מ' (2018). **המיזם הלאומי לביטחון תזונתי – מחקר הערכה**. ירושלים: משרד העבודה והרווחה והשירותים החברתיים.

https://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/ResearchAndEvaluation/tb_ResearchesAndPublications/Food%20Security%20Research%20Report-20-11-18.pdf

אנדבלד, מ', ברקלי, נ', גוטליב, ד' ופרומן, א' (2012). **ביטחון תזונתי – תוצאות הסקר לשנת 2011**. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

https://www.btl.gov.il/Publications/more_publications/Documents/BitahonTzunati.pdf

אנדבלד, מ', ברקלי, נ', אברהמוב, ו', גאליה, א' וגוטליב, ד' (2014). **סקר ביטחון תזונתי 2012 – ממצאים סוציו-כלכליים עיקריים** (מס' 115). ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

https://www.btl.gov.il/Publications/research/Pages/mechkar_115.aspx

אנדבלד, מ', הר, א', ברקלי, נ', וגוטליב, ד' (2018). **סקר ביטחון תזונתי 2016 – ממצאים סוציו-כלכליים עיקריים** (מס' 127). ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.

https://www.btl.gov.il/Publications/research/Pages/mechkar_127.aspx

דורון, א' (2008). העניים כ"אחר" – עוני בישראל בשנות האלפיים, **ביטחון סוציאלי**, 77, 28-9.

דושניק, ל' וצבר-בן יהושע, נ' (2016). אתיקה של מחקר איכותני. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עמ' 217-236). תל אביב: מכון מופת.

דרגיש, ר' וצבר-בן יהושע, נ' (2016). הרמנויטיקה והחקירה ההרמנויטית. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עמ' 66-85). תל אביב: מכון מופת.

הלינגר, מ' (2012). בעיית העוני והדרכים לצמצומה בראי ספרות התורה שבעל פה. **ביטחון סוציאלי**, 89, 121-140.

חוק המועצה הארצית לביטחון תזונתי, התשע"א-2011. ירושלים: הכנסת.

<https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=338509>

ליבלד, ע' (2017). **קולות: עוני חדש בישראל**. אוניברסיטת חיפה ופרדס.

לוינסון, א' (2005). **עמותות מזון – היקף ודפוסי פעילות, 2004**. באר שבע: המרכז לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

נגר, א' וזוסמן נ' (2006). **סקר על עמותות רווחה שהעניקו סיוע כספי וחומרי בשנת 2005**. ירושלים: בנק ישראל.

<http://www.bankisrael.gov.il/deptdata/neumim/neum205h.pdf>

ניראל, נ' וארז, ש' (2005). **דגמים של ארגוני סיוע במזון בישראל** (דמ 05-462). ירושלים: מאיירס-גוינט-מכון ברודקייל.

<https://brookdale.jdc.org.il/wp-content/uploads/2018/01/462rr-foodaidmodels-heb.pdf>;

ניראל, נ', רוזן, ב', ארז, ש', בן הרוש, א', ברג, א', ברודסקי, ג', ניצן-קלוסקי, ד' ועמיתים (2005). **ביטחון תזונתי בישראל בשנת 2003 והקשר לדפוסי תזונה** (דמ 05-444).

ירושלים: מאיירס-גוינט-מכון ברוקדייל.

<https://brookdale.jdc.org.il/wp-content/uploads/2018/01/444-05-foodsec-REP-HEB.pdf>

סהר-הימן, י', לביא-אג'אי, מ' וקרומר-נבו, מ' (2017). פרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת עוני: נקודת המבט של משתמשות השירותים. **ביטחון סוציאלי**, 101, 9-39.

סטריאר, ר' (2007). עוני כמציאות רבת פנים: תפיסות העוני של תושבים ועובדים סוציאליים על רקע מגדר, תרבות ותפקיד בירושלים. **חברה ורווחה**, כז(1), 103-126.

צבע, י' (2008). **דין וחשבון הוועדה הבין-משרדית לבחינת אחריות של המדינה להבטחת הביטחון התזונתי של אזרחיה**. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

<https://www.molsa.gov.il/About/OfficePolicy/Documents/dc561a952c7e4bb8b65e07acf6a6c6fdBITACHONTZUNATYMARCHE2008.pdf>

קאופמן, ר' וסלונים-נבו, ו' (2004). חוסר ביטחון תזונתי ורעב בקרב אוכלוסיות מצוקה בנגב: ממצאים ממחקר גישוש. **ביטחון סוציאלי**, 65, 33-54.

קרומר-נבו, מ' (2006). **נשים בעוני: סיפורי חיים**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

שלסקי, א' ואריאלי, מ' (2016). מהפוזיטיביזם לפרשנות ולגישות פוסט-מודרניות בחקר החינוך. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עמ' 23-65). תל אביב: מכון מופת.

שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום**, תל אביב: רמות.

Barajas, R. G., Philipsen, N., & Brooks-Gun, J. (2007). Cognitive and emotional outcomes for children in poverty. In D. R. Crane & T. B. Heaton (Eds.), *Handbook of families and poverty* (pp. 311-333). California: Sage publications.

Bickel, G., Nord, M., Price, C., Hamilton, W. L., & Cook, J. T. (2000). *Guide to household food security* (revised 2000). Alexandria, VA: U.S. Department of agriculture, food and nutrition service.

<https://fns-prod.azureedge.net/sites/default/files/FSGuide.pdf>

Booth, S., Begley, A., Mackintosh, B., Kerr, D. A., Jancey, J., et al. (2018). Gratitude, resignation and the desire for dignity: Lived experience of food charity recipients and their recommendations for improvement. *Public Health Nutrition*, 21(15), 2831-2841.

doi:10.1017/S1368980018001428

- Booth, S., Pollard, C., Coveney, J., & Goodwin-Smith, I. (2018). 'Sustainable' rather than 'Subsistence' – Food assistance solutions to food insecurity: South Australian recipients' perspectives on traditional and social enterprise models. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(10), 1-18.
doi: 10.3390/ijerph15102086
- Borch, A. & Kjærnes, U. (2016). Food security and food insecurity in Europe: An analysis of the academic discourse (1975-2013). *Appetite*, 103, 137-147.
<https://doi.org/10.1016/j.appet.2016.04.005>.
- Brown, J. L. (1989). When violence has a benevolent face: The paradox of hunger in the world's wealthiest democracy. *International Journal of Health Services*, 19(2), 257-277.
<https://doi.org/10.2190/QRM3-LUCE-4J94-544U>
- Brown, J. L. & Gershoff, S. N. (1989). The paradox of hunger and economic prosperity in America. *Journal of Public Health Policy*, 10(4), 425-443.
<https://link.springer.com/article/10.2307%2F3342516>
- Carter, K. N., Krus, K., Blakely, T., & Collings, S. (2011) The association of food security with psychological distress in New Zealand and any gender differences. *Social Science & Medicine* 72(1), 1463-1471.
doi: 10.1016/j.socscimed.2011.03.009.
- Cohen, Y., Krumer-Nevo, M., & Avieli, N. (2017). Bread of shame: Mechanisms of othering in soup kitchens. *Social Problems*, 64(3), 398-413.
doi: 0.1093/socpro/spx011.
- Coleman-Jensen, A., Rabbitt, M. P., Gregory, C. A., & Singh, A. (2019). *Household food security in the United States in 2018 – A report summary from the Economic Research, United States Department of Agriculture*.
https://www.ers.usda.gov/webdocs/publications/94849/err270_summary.pdf?v=963.1
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Davis, O. & Geiger, B. B. (2017). Did food insecurity rise across Europe after the 2008 crisis? An analysis across welfare regimes. *Social Policy and Society*, 16(3), 343-360.
doi: 10.1017/S1474746416000166

- Drennen, C. R., Coleman, S. M., Ettinger de Cuba, S., et al. (2019). Food insecurity, health, and development in children under age four years. *Pediatrics*, *144*(4), e20190824.
doi: 10.1542/peds.2019-0824
- Endeweld, M., Goldsmith, R., & Endevelt, R. (2018). The demographic and morbidity characteristics of a population receiving food support in Israel. *Israel Journal of Health Policy Research* *7*(1), 1-12. doi 10.1186/s13584-018-0238-8.
- Fram, M. S., Frongillo, E. A., Jones, S. J., Williams, R. C., Burke, M. P., DeLoach, K. P., & Black, C. E. (2011). Children are aware of food insecurity and take responsibility for managing food resources. *The Journal of Nutrition*, *141*(6), 1114-1119.
<https://doi.org/10.3945/jn.110.135988>.
- Grobler, W. C. J. (2016). Perceptions of poverty: A study of food secure and food insecure households in an urban area in South Africa. *Procedia Economics and Finance*, *35*, 231-224.
doi: 10.1016/S2212-5671(16)00028-9
- Grisaru, N., Kaufman, R., Mirsky, J., & Witztum, E. (2011). Food insecurity and mental health: A pilot study of patients in a psychiatric emergency unit in Israel. *Community Mental Health Journal*, *47*(5), 513-519.
doi: 10.1007/s10597-010-9339-8.
- Kaufman, R., Mirsky, J., Witztum, E., & Grisaru, N. (2013). Food insecurity among psychiatric patients and welfare clients in Israel. *Israel Journal of Psychiatry Related Sciences*, *50*(3):188-193.
- Kaufman, R., Isralowitz, R., & Reznik, A. (2005) Food insecurity among drug addicts in Israel: Implications for social work practice, *Journal of Social Work Practice in the Addictions*, *5*(3), 21-32.
doi: 10.1300/J160v05n03_03.
- Kaufman-Mantovani, M., Ehrich, J., Sacco, M., Ferrara, P., Ida Giardino, I., & Pop, T. L. (2018). Food insecurity and children's rights to adequate nutrition in Europe. *The Journal of Pediatrics*, *198*(0022-3476), 329-330.
<https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2018.04.042>
- Leisinger, K. M., Schmitt, K., & Pandya-Lorch, R. (2002). *Six billion and counting: Population and food security in the 21st century*. Washington, D.C.: International food policy research institute.
<http://www.ifpri.org/publication/six-billion-and-counting>.

- Loopstra, R., Reeves, A., & Stuckler, D. (2015). Rising food insecurity in Europe. *The Lancet*, 385(9982).
doi:10.1016/S0140-6736(15)60983-7
- Loopstra, R., Reeves, A., Mckee, M., & Stuckler, D. (2016). Food insecurity and social protection in Europe: Quasi-natural experiment of Europe's great recessions, 2004-2012. *Preventive Medicine*, 89, 44-50.
- Middleton, G., Mehta, K., McNaughton, D., & Booth, S. (2018). The experiences and perception of food banks amongst users in high-income countries: An international scoping review. *Appetite*, 120(1), 698-708.
<https://doi.org/10.1016/j.appet.2017.10.029>.
- Mousa, T. Y. & Freeland-Graves, J. H. (2019). Food security of food recipients of a food pantry and soup kitchen. *Public Health Nutrition*, 22(8), 1451-1460.
<https://doi.org/10.1017/S1368980018003658>.
- Muldoon, K. A., Duff, P. K., Fielden, S., & Anema, A. (2013). Food insufficiency is associated with psychiatric morbidity in a nationally representative study of mental illness among food insecure Canadians. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 48(5), 795-803.
doi 10.1007/s00127-012-0597-3.
- Neter, J. E., Dijkstra, S. C., Visser, M., & Brouwer, I. A. (2014). Food insecurity among Dutch food bank recipients: A cross-sectional study. *BMJ Open*, 4(5). 2014;4:e004657.
doi: <http://dx.doi.org/mgs.ariel.ac.il/10.1136/bmjopen-2013-004657>.
- Nie, P. & Sousa-Poza, A. (2018). Food insecurity among Europeans aged 50+. *Population Ageing*, 11(2), 133-151.
doi 10.1007/s12062-017-9177-3
- Nord, M., Andrews, M., & Carlson, S. (2009). Household food security in the United States, 2008. *Economic research report (ERR-83)*. Washington: United States department of agriculture.
<http://www.ers.usda.gov/Data>
- Owen, D. & Baumberg, B. B. (2017). Did food insecurity rise across Europe after the 2008 Crisis? An analysis across welfare regimes. *Social Policy and Society*, 16(3), 343-360.
<https://doi.org/10.1017/S1474746416000166>

- Parks, C., Calloway, E., Chiappone, A., Fricke, H., Stern, K., & Yaroch, A. L. (2019). Perceptions of SNAP policies among food pantry clients in the Midwest: A comparison between SNAP and non-SNAP participants. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition, 14*(1-2), 82-97.
doi: 0.1080/19320248.2018.1549519
- Philip D. E., Hod-Ovadia, S., & Troen, A. M. (2017). Technical and policy case study of largescale rescue and redistribution of perishable foods by the “Leket Israel” food Bank. *Food and Nutrition Bulletin, 38*(2), 226-239.
doi: 10.1177/0379572117692440.
- Philip, D. E., Baransi, G., Shahar, D. R., & Troen, A. M. (2018). Food-aid quality correlates positively with diet quality of food pantry users in the Leket Israel food bank collaborative. *Frontiers Research Nutrition, 5*(13), 1-13.
doi: 10.3389/fnut.2018.00123
- Pruitt, S. L., Leonard, T., Xuan, L., Amory, R., Higashi, R. T., Nguyen, O. K., & Swales, S. (2016). Peer reviewed: Who is food insecure? Implications for targeted recruitment and outreach, national health and nutrition examination survey, 2005-2010. *Preventing chronic disease, 13*, 13-15.
doi: 10.5888/pcd13.160103.
- Reeves, A., Loopstra, R., & Stuckler, D. (2017). The growing disconnect between food prices and wages in Europe: Cross-national analysis of food deprivation and welfare regimes in twenty-one EU countries, 2004-2012. *Public Health Nutrition, 20*(8), 1414-1422.
doi:10.1017/S1368980017000167.
- Rose-Jacobs, R. et al. (2008). Household food insecurity: Associations with at-risk infant and toddler development. *Pediatrics, 121*(1), 65-72.
- Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research*. London: Sage.
- Troen, A. M., Fraser, D., Abdeen, Z., & Rosenberg, I. (2006). Child nutrition initiative in Israel and Palestine: status of food security, micronutrient malnutrition, and behavioral change and communication programs. *Food and Nutrition Bulletin, 27*(2), 180-185.
doi: 10.1177/156482650602700209
- Wimmer, R. D. & Dominick, J. R. (2000). *Mass media research: An Introduction, (6th Ed.)*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.